

SZINETÁR CSABA

A MEGŐRZŐ ÉS VÁLTOZÓ ŐRSÉG

AZ ŐRSÉG ÉLŐVILÁGA NEMES-NÉPI ZAKÁL GYÖRGY
200 ÉVE MEGJELENT ÍRÁSÁBAN

BEVEZETÉS

Egy táj természeti állapotának értékeléséhez a jelenlegi állapot felmérése mellett szükséges a korábbiak ismerete is. Különösen örvendetes, ha kellően hosszú távú adatok állnak rendelkezésre egy-egy terület korábbi állapotáról. Az Őrség esetében több okból is megkerülhetetlen Nemes-Népi Zakál György 1818-as leírása, mely szinte páratlan lehetőséget kínál az elmúlt 200 év több szempontú értékeléséhez.

Az *Őrségnek leírása* címet viselő kéziratra szinte minden Őrséggel foglalkozó természetrajzi tanulmány is utal, ugyanakkor ezek kevés kivételtől eltekintve vagy csak hivatkoznak rá, vagy rövidebb-hosszabb részleteket idéznek belőle. A forrásmunkaként való felhasználás lehetőségét természetesen meghatározza, hogy az eredeti munka egy adott témában milyen részletességű leírást ad, továbbá, jellegéből fakadóan mennyire alkalmas arra, hogy érdemi összehasonlítás lehetőségét kínálja. A 2018-ban éppen kétszáz éves művet első ízben 1970-ben a *Vasi Szemle* közölte Tóth József gondozásában (TÓTH 1970). Az első önálló könyvként való kiadása 1985-ben jelent meg Vörös Ottó szerkesztésében és bevezetőjével (VÖRÖS 1985). A második, kibővített kiadását, melyet Stefanich Péter szerkesztett, az Őrségi Nemzeti Park adta ki 2002-ben (STEFANICH 2002).

A magam részéről, mint őrési gyökerekkel rendelkező biológus, érdeklődéssel olvastam át ismét e páratlan művet, elsődlegesen azzal a szándékkal, hogy az élő természeti környezet korábbi és jelenlegi állapota között keressék kapcsolatokat. Jelen közleményben a *Kétszáz éves az Őrség első leírása. Tisztelgés Nemes-Népi Zakál György emléke előtt* címmel megrendezett konferencián Bajánsenyén elhangzott előadásom anyagát adom közre. Az úgynevezett forráskiadás gyakorlatát követve a szó szerint idézett részek esetében a szerző eredeti írásmódját használom. Mielőtt rátérek a kézirat általam áttekintett részeire, röviden magyarázatot adok arra, hogy miért volt rám különleges hatással a kézirat bevezetőjében megfogalmazott alábbi gondolat: „A Gyermekornak és növelkedésnek tarka környékei annyira be nyomulnak a’ gyenge érzéseknek telhetetlen Edényiben, hogy azok

még a késő korban is édesen csiráznak ki a' képzelődésnek termékeny tartományába, és gyönyörüenni teremtik vissza a' gyenge kornak tündér Horizonnyát.”

Anyai ágon őrségi gyökerekkel rendelkezem. Anyai déd- és nagyszüleim az úgynevezett történelmi Őrségben, Nagyrákoson éltek, itt született édesanyám is. Szüleim Bajánsenyén kezdték tanári pályájukat. Bár életem csupán első három évében éltem itt az Őrségben, de az 1970-es évek végéig a nagyszülői ház gyakori otthonom volt. Családi környezetben, őrségi felmenők révén szerezhettem tapasztalatokat az itt élők életéről és arról a természeti környezetről, mellyel rendkívül szoros kapcsolatot ápoltak az emberek. Édesapámnak köszönhetően ismerkedtem meg az őrségi tájjal, az Őrség természeti értékeivel. Hosszú időn keresztül vele, később már önállóan, biológusként is gyakran jártam és dolgoztam az Őrségben, melyhez, ahogy azt a korábbi idézetben Nemes-Népi Zakál György is írta, a gyermekkorban gyökerező erős érzelmi kötődés és szakmai kapcsolat fűz. Mostanra az Őrséghez kötődő saját emlékeim és tapasztalataim is több mint félévszázadosak.

A TERMÉSZET LEÍRÁSA NEMES-NÉPI ZAKÁL GYÖRGY MŰVÉBEN

A kézirat első fejezete foglalkozik az Őrség természeti környezetével. A fejezet az „Eőrségnek fekvéséről” címet viseli, és a könyv 3–28. oldalain olvasható. A természet bemutatása a hagyományos természetrajzi munkákhoz részben hasonló szerkezettel épül fel, így elsőként a terület lehatárolását és fekvését ismertette a szerző. Az általa megnevezett 18 község pontosan követi az úgynevezett történelmi Őrséget, melyet az 1598. évi adománylevél rögzített. Mind a 18 településről egy rövid természetföldrajzi leírást ad, melyek keretében a falvak egy részénél hol jól elkülönülően, hol kissé rejtetten roppant lényegre törő jellemzést ad a falu közvetlen környezetéről, mely a korának megfelelő élőhelyi tipizálásnak tekinthető. Kerkáskápolna („Kerkás kápolna”), Bajánháza és Senyeháza („Sanyaháza”) esetében a füves és fás élőhelyek jellemzői mellett az erdők rövid bemutatására és azok jellemző fafaji összetételére is kitér.

A fák és cserjék felsorolásán túl, leírása több helyen kifejezetten élvezetes és képszerű is. Erre példaként idézem „Sanyaháza” bemutatásának egy részletét: „...itt ott gyertyán, cser, és bükk, leg több eger, galagonya, kökény, mogyoró, hárs, nyár és nyír – fákból öszve ligetedett sűrű berek borzad.” Ezek a leírások a 2. katonai felmérés térképi dokumentumaival együtt fontos tájtörténelmi dokumentumok. A természetföldrajzi fejezetből az élővilág kapcsán érdemes megemlíteni az Őrség vízrajzára vonatkozó leírást is. „Leg nevezetesebb Folyó Vizek”-ként a Kerkát, a Zalát és a Kercát említi, azok be-, illetve kilépési helyét, az érintett falvakat, a malmokat, továbbá egy lényegretörő jellemzést is fűz hozzájuk. Így például a Kerca esetében az alábbiakat írja. „Tiszta Szép kis Csörgény a' Sűrű bercek közt; – sok Rákot terem. – Két Malmot hajt.” Az „allo vizek” közül a *Bárkás Tó* és a *Fekete Tó*, is szerepel a kéziratban, melyek ma kiemelt természetvédelmi jelentőségű élőhelyek. Említést tesz állóvizekként a Kerka mentén jellemző molákákról, vagy erekről. Később a halfauna jellemzésénél a csuka kapcsán utal ezekre a tulajdonképpen holtágakra. Példaként a „Bajánházi Berekben a Csukás ér- a' mely sok nagy Csukát terem.”

Az Őrség talajtani adottságairól a földművelés és növénytermesztés vonatkozásában ír. Az Őrség gazdálkodástörténetével kapcsolatban számos részletes kutatás történt, és több részletes tanulmány készült róla a közelmúltban is (BARTA 2016; BALOGH és ILLÉS 2016).

Növényvilággal kapcsolatos ismereteket több helyen találunk a fejezetben belül. A vadon élő növények közül konkrét fajokat a fászfárúak, a fák és cserjék közül nevez meg. Ez egyrészt a községek bemutatásánál szerepel, amiről fent már tettem említést. Később az általa megjelölt hat nevezetesebb erdő jellemzésénél ír azok fafaji összetételéről. A fő állomány alkotó fafajok megnevezésén túl az erdő vegetációszerkezetéről és esetenként az ott jellemző állatfajokról is említést tesz. A „Kerczai Berek” esetében az alábbi olvashatjuk: „A’ Kerczai Berek, a’ melly nagyobb részént Töll és Gyertyán fákból áll. Igen Szép Erdü, a’ melynek az allya tiszta lapály, felyül pedig a’ Sürü ágoknak ernyös terebélyei az eget el fedik. Az Őzek nyári időben igen szeretik”. A vadon élő lágyszárú növényekkel bevallottan nem foglalkozik: „...én itt a füvek tengerébe bé nem ereszkedem.” „A’ magános füvek észmeretét a’ fűvészekre bizom, én itt csak annyit mondok hogy az Eörségghi fűveknek ritka jószágú és a’ barmokra nézve igen használatos édes szénája van.”

A fentiekben már utaltam rá, hogy a gazdálkodással és közvetlenül hozzákapcsolódó növény- és állatfajokkal itt nem foglalkozom. Mindössze egy kivételt teszek az Őrség egyik legtipikusabb korabeli természetett növényének, a hajdinának a bemutatása kapcsán. Nemes-Népi Zakál György olyan remek alaktani leírást ad a növényről, mely akár egy növényhatározó igényeinek is megfelelhet. „Ennek a’ Szép és hasznos növénynek piros szára, több ágai, Szivforma Zöld levelei, hó színü fejrő illatos Virágai, és háromszegletü bükkmakkhoz hasonló magjai vannak.”

Nemes-Népi Zakál György a fászfárú növények mellett a gombákat is jól ismerte. A gombák ismertetésének bevezetéseként az alábbi írja: „A’ gombáknak némely essés időbe bösege van.” Több mint egy tucatnyi gombát sorol fel, érthető módon a gombaszedők preferenciájának, azaz a fajok megbecsültségének sorrendjében. A népi nevek megfeleltetésében többnyire segítséget nyújt a kézirat 2. kiadásának szövegmagyarázata. A felhasználásra és a mérgező fajokkal való összetéveszthetőségre is utal a kézirat. Felsorol olyan ehető fajokat is, melyeket az őrségiek nem kedvelnek. Érthető, hogy ahol bőven teremnek a finomabbnál finomabb erdei gombák, ott nincs becsülete például a gévagombának, ahogy ő írja, gilvának. A legfontosabb fajok leírása a korábban már példaként említett hajdinához hasonlóan, kifejezetten informatív. Ennek szemléltetésére az őrségiek által mindig megbecsült, ma már védett császárgalóca leírását idézem. „A’ Vargánya után helyt érdemel az Ur-gomba, a melly a’ nagy és Szároz fenyősökbe a’ földből ki buvő fejrő tojásokból kel ki és alkalmas magasra meg nyövén Szép piros kalapot visel.”

Az Őrség állatvilágának bemutatását érthető módon a „szelid állatok”-kal kezdi. A természetett növényekhez hasonlóan ezekre sem térek itt ki, csupán arra utalok, hogy a közel kétoldali szakasz a gazdálkodástörténeten túl elsősorban néprajzi és nyelvészeti szempontból izgalmas kordokumentum.

A vadon élő állatok bemutatását az őzrel kezdi, mely szerinte „első helyet” érdemel. Az őzre, mint leggyakoribb nagyvadra már az erdők bemutatásánál is utalt. A gímszarvas esetében az alábbiakat írja: „Több izbe már vetemedtek bé Eörségghbe Szarvasok is”. A mezei nyúlra vonatkozóan úgy fogalmaz, hogy „elég van”. A ragadozók közül a farkasok kártételét hangsúlyozza, ami évenkénti vadászatukat teszi szükségessé. A róka, a görény és a nyest mellett a mókust sorolja fel még, mely „az Eörségghi Szollás szerént Mukuts”. A

Kerka ritka emlőseként a vidrát is megemlíti. Az állatvilágból egyértelműen a madarakra szán legnagyobb figyelmet a szerző.

Nyilvánvalónak látszik, hogy az erdők kiváló ismerete a fő oka annak, hogy a fásszárú növények, a gombák és a madarak azok az élőlények, amelyekben a legtájékozottabb, és személyes tapasztalatai alapján legfelkészültebb volt Nemes-Népi Zakál György. Az Őrség jellemző madarait gyakorta több névvel és tömör, lényegre törő jellemzéssel mutatja be. Mintegy 25 madárról ír, de több esetben egy fajcsoportra vagy nemzetségre (genus) utal, így a tényleges fajszám természetesen ennél magasabb. Csaknem minden általa használt név feloldásra, azonosításra kerül a 2. forráskiadás szómagyarázatában. Az általa lejegyzett népi nevek egy része ma is él, illetve idézésük révén újra ismertté válik. Az együttesen mintegy kétoldalmi (24–26. old.) madártani fejezet minden természetkedvelő számára ma is élvezetes olvasmány lehet. Egyes fajok hiányára ő maga is felhívja a figyelmet, köztük a gólyára is. Másokat még így sem említ meg, mint például a siketfajdot. Ennek valós okát kutatva Vig Károly egy tanulmányában Chernel István írására hivatkozva olvashatjuk, hogy a siketfajd Vas megyében csak 1880 körül telepedett le (VIG 1998). Ugyanakkor egy még korábbi időkre utaló munkából az is kiderül, hogy a XVII. század elején élt a területen siketfajd (CSABA 1955).

A halak kapcsán az általános népi ismeret szintjén tesz említést. A megnevezett halak közül a csuka és a menyhal egyértelmű, míg a „fejér hal, fehér Széles hal és Varga hal” esetében több fajra is használt népi nevekkkel van dolgunk. A patakokra jellemző fehér halak név a fejes domolykó mellett néhány keszeg fajt is magába foglalhat. Az álló vizekből említett széles hal nagy valószínűséggel az arany kárászt, a varga hal pedig a compót jelöli (RÁCZ 1996). A menyhal kapcsán Vig Károly valószínűsíti, hogy a kövi csikra utalhatott (VIG 1998), de véleményem szerint a méreténél fogva tényleges gyakorlati jelentőségű menyhal lehetett jellemző faja a Kerkának. A kétélűek közül jól azonosíthatóan emeli ki a táj jellegzetes békafaját, a sárga hasú unkat. „A' tóvizekbe van holmi apró sárga hasu tarka béka, ennek mérgét tapasztaltam gyermekkoromban a' Szemeibe, mikor békát fogdoztam és Szemeimet illetem”. A méreggel rendelkező állatok felsorolásában említi a „varatskos béká”-t, mely valószínűleg mindkét varangyfajunk megnevezése.

Szintén a méreggel rendelkező állatok közt utal az erdőkben látott, „félelmes nagyságu kigyók”-ra. Az emberek többségének hüllőkkel szembeni fóbija az őrségi emberre is jellemző volt, annak ellenére is, hogy az emlegetett „veszedelmes kurta kigyót”, ami a vipera elterjedt népi neve, mint írja: „Soha nem láttam, sem kigyó marást nem hallottam”. Az általa használt kigyó gyűjtőszót, az Őrségben előforduló erdei, vízi- és rézsiklon kívül szinte biztos, hogy a lábatlan gyíkra is használták. A „félelmes nagyság” roppant szubjektív, de a felsoroltak közül az Őrségben meglehetősen ritka erdei sikló esetében a legvalószínűbb ennek a jelzőnek a használata.

A kézirat a gerinctelen állatokkal éppúgy nem foglalkozik, mint ahogy a lágyszárú növényekkel sem. A „mérgező bogarak avagy Infectomok” között „a' Darás”-t, a „Szakadék”-ot és a „Földi-méh”-et említi. Az úgynevezett társas darazsakra használt „szakadék” megnevezést ma is őrzi a népi nyelvhasználat, mely okkal vált ki meglepetést az ide látogatóból, mikor a lankás tájat járva a szakadékokra figyelmeztetik a helybeliek. A körisbogár porára, mint „esmeretes Orvosság”-ra utal.

A patakoknál már utaltam rá, hogy azok rákban való gazdagságát emeli ki. Ezt a halakkal közösen is hangsúlyozza: „...mönnyhal is van; – rák leg több van”.

ÉRTÉKELÉS – MI MARADT MEG, MI ŐRIZHETŐ? MI VAN MARKÁNSAN VÁLTOZÓBAN, ELTŰNŐBEN?

A fásszárúak, a gombák és a madarak az a három taxon (csoport), ahol egyértelműen a legalaposabbak voltak Nemes-Népi Zakál György ismeretei a vadon élő fajok körében. Ezen felül azt is érdemes kiemelni, hogy azoknál az állatcsoportoknál, ahol netán csak egyet vagy néhányat említ, ott jó érzékkel ragad meg olyan karakter fajokat, amik a mai viszonyok közt is őrsegi „specialitások”, vagy legalábbis a táj jellegének ún. jelzőfajai. Ilyen a többször említett folyami rák vagy például a sárgahasú unka is. A fajok bemutatása sok esetben azok megbízható ismeretéről, saját tapasztalatairól tanúskodnak, és ma is érdemes őket újraolvasni.

A kétszáz évvel korábbi leírás csak röviden foglalkozik a rétekekkel. Így az erdők és rétek arányának megváltozása elsősorban a korábbi térképek, elsősorban a Nemes-Népi korabeli 2. katonai felmérés térképei és a mai állapot alapján érzékelhető látványosan. Úgy vélem, hogy a tájszerkezet, köztük az erdők jellege és kiterjedése, éppúgy, mint a rétek, kaszálók mennyisége és minősége a huszadik század második felében jelentősebb változáson esett át, mint az azt megelőző 150 évben. A szerző korára jellemző állapotokat a magam által gyermekként megtapasztalt múlt század hatvanas éveiben még jóval elevebben őrizte a táj. Igaz ez az Őrség folyóvízeire is, bár addigra a Nemes-Népi által jellemzett patakok képe is jelentősen megváltozott. Az élővilágukban szintén az utóbbi ötven év során voltak jelentősebb változások. Pozitív példaként szolgálhat a Kerca, melynek élővilágára ma is jellemző a kétszáz évvel korábbi leírás.

Sajnos a szerző által mintegy megőrzett, megelőlegezett indikátor faj, a folyamirák általános előfordulása már nem jellemző. A már említett Kercában és néhány további patakban még ma is él. Az utóbbi ötven év során saját magam tapasztaltam ritkulását, majd eltűnését a konkrét szűkebb területen, például a Zalából. A faj „fellángolásait” tapasztalhattuk egyes völgyzáró gátakkal létesített víztározókban, de ezek hosszabb távú faunaőrzi szerepe erősen kérdéses. Optimistaként abban bízhatunk, hogy a ma még jó állapotban meglévő patakok vízminőségének megőrzése mellett, a másutt tapasztalható kedvezőtlen tendenciák visszafordíthatók, például a kommunális szennyvizek megfelelő kezelésével.

Ma is fülemben csengenek néhai Horváth Ernő muzeológus szavai, aki egy előadásán azt hangsúlyozta az Őrséggel kapcsolatban, hogy itt még jellemző az élőhelyek regenerálódó képessége, öngyógyítása. A tájsebek, bármi eredetűek legyenek is, begyógyulnak, és visszatér a táj eredeti arculata. Persze ne felejtjük el, hogy az Őrségre jellemző arculat egyértelműen magán viselte azt az egyedi extenzív tájhasználatot, ami az Őrségre jellemző volt. Hiú ábránd, hogy ezek nélkül visszakaphatjuk azt a világot, amit akár csak a múlt század során végbement tulajdonviszony- és tájhasználat-változások során veszítettünk el. A változások között érdemes megemlíteni az Őrség vadászható vadfajainál megfigyelhető eltéréseket a 200 évvel korábbi és mai állapot között. Amellett, hogy az őz ma is jellemző, a valaha véletlenszerűen ide vetődő gímszarvas és a kétszáz évvel korábbi leírásban meg sem említett vaddisznó ma egyaránt gyakoriak. Számos más fajjal együtt, a változások elsősorban a XX. század második felében történtek meg. A birtokviszonyok és a gazdálkodásmódok, a velük járó tájszerkezet-változások szerepe volt ebben a meghatározó.

Ha abból indulunk ki, hogy az Őrség Nemes-Népi Zakál György idejében jellemző állapota egy több évszázados emberi tájhasználat eredményeként alakult ki, nincs min meglepődni a markáns változások láttán. Ahhoz, hogy azok az unikális fajösszetételű életközösségek regenerálódjanak, azokhoz a tájhasználatnak is annak megfelelően kell változni. Azok a tevékenységek, melyeket a terület természetvédelmi kezelését végző Őrségi Nemzeti Park Igazgatósága végez, elsősorban ezen az úton nyújtanak támogatást a korábbi állapotok irányába történő változásokhoz, a táj fennmaradásához. Az is egyértelmű, hogy az Őrség élővilágára a környező területeken, beleértve a Kelet-Alpokban vagy a Rába-völgy nyugat-magyarországi szakaszán zajló változások is jelentősen kihatnak. Egyes fajok állományainak ingadozásai – esetenkénti eltűnése és ismételt megjelenése – nem az itteni viszonyoktól függ elsődlegesen. Példa lehet erre a fehér gólya, mely a Nemes-Népi Zakál György idejében a Kerka-völgy sok tekintetben kedvezőbb állapota ellenére nem volt itt jellemző. Az Őrségi táj XXI. századi megőrzéséhez annak a komplex szemléletnek az életben tartására van szükség, ami Nemes-Népi Zakál Györgyre is jellemző volt. Együtt szemlélte a természetet a történelmi előzményekkel, az itt élők gazdálkodásával, ahogy ő fogalmazta, szokásaival. Illúzióink ne legyenek, de optimisták azért lehetünk. Okot ad erre a tájnak még ma is meglévő „öngyógyító” képessége, bár számos negatív példát is látunk. A korábban extenzíven hasznosított táj magára hagyva kiszolgáltatott helyzetben van a szó szerint úton és útfélen jelen lévő özön fajokkal szemben. A magukra hagyott korábbi kaszálók degradációja az egyik legszembetűnőbb negatív példa. A számos jóléti funkciót nyújtó üdülőtavak hatása szintén sokrétű.

A dolgozat címére utalva egyaránt igaz az Őrségre a nevéhez méltó megőrzés és a változás is. Úgy vélem, hogy a ma itt élők és az újonnan betelepülők számára egyaránt fontos, hogy ki-ki a maga érdeklődése és szakterülete szerinti részét ismerje meg a most 200 éves jubileumát elérő kéziratnak. Zárásként a kézirat első forráskiadásának előszavából idézem Vörös Ottót. „Csak annak a közösségnek van jövője, amelynek van a múlt ismeretére épülő történelmi tudata.” Ez a gondolat a táj élő természeti értékei terén éppúgy fontos, mint a történelem, a néprajz és a nyelvészet területén.

IRODALOM

- BARTA D. (szerk) 2016: Az Őrségi Nemzeti Park I–II. Szülőföld Kiadó. pp. 980
- BALOGH L. – ILLÉS P. (2016): Szent Márton növényei. *Martinus* (A Szombathelyi Egyházmegye havilapja) 19(11):10
- CSABA J. (1955): Régebbi madártani adatok Vas megyéből. *Aquila* (1952–55) 59–62:428–430.
- RÁCZ J. (1996): A magyar nyelv halnevei. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest pp. 212.
- STEFANICH P. (szerk.) (2002): Eörségnek Leírása ugymint; Annak Természete, Története, Lakosai, ezeknek szokásai, nyelvszokása. a’ mellyeket összeve szedegetett Nemes-Népi Zakál György 1818-dik Esztendőben. Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatóság. pp. 90+pp. 17.
- TÓTH J. (1970): Egy régi leírás az Őrségről I–II. *Vasi Szemle*, 24(2)272–286; 24(3):456–474.
- VIG K. (1998): Szemelvények az Őrség növénytani és állattani kutatása történetéhez. In: VIG K. (szerk.) Húsz éves az Őrségi Tájvédelmi Körzet. Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatóság, Sarród, pp. 47–58.
- VÖRÖS O. (szerk.) (1985): Eörségnek Leírása ugymint; Annak Természete, Története, Lakosai, ezeknek szokásai, nyelvszokása. a’ mellyeket összeve szedegetett Nemes-Népi Zakál György 1818-dik Esztendőben. Őrségi Baráti Kör, Szombathely, pp. 92.